Kur'an'ı Modern Bilimlerin Işığında Okumak: Tantâvî Cevherî Örneği

M. Suat MERTOĞLU
Dr., TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İstanbul)

Özet

Kur'an'ın câhî bilimsel bilgiler ışığında yorumlanması anlamında bilimsel tefsir, kökleri Abbâsîler dönemindeki tercüme hareketlerine götürülecek kadar eski bir temayüldür. Müslümanların farklı bir kültürle karşılaşması neticesi tartışılan bazı konularda bir dayanak arama ihtiyacı söz konusudur. Ayrıca insan tefekkürünün çeşitli arayışlarının etkilerinden de söz edilebilir.

Bu temayül modern dönemde de artarak günümüze kadar belli çevrelerde cazibesini korumuştur. Modern dönemdeki yaklaşımlarda öncesinden farklı olarak askeri, siyasi ve bilimsel üstünlüğe sahip Batı medeniyeti karşısında duyulan eziklikten ve bu medeniyetin temsilcilerine gösterilen bir aksülamelden söz edilebilir. Tantavî Cevherî modern dönemde bu yaklaşımın kurucusu ve en önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilir. Başta hacimli Kur'an tefsiri olmak üzere birçok eserinde Kur'an ayetlerini modern bilimler ışığında ele almıştır. Cevherî'nin yaklaşımı din-bilim çatışması tezlerini çürütmek ve müslümanların dikkatini modern bilimlere çekmek türünden gayelere matuftur.

Anahtar Kavramlar: Tantâvî Cevherî, bilimsel tefsir, akıl, tefekkür, din-bilim çatışması.

BU YAZIDA KUR'AN-I KERİM'İN kimi müslüman düşünürler tarafından modern bilimsel verilere uygun tarzda yorumlanması çabası anlamına gelen bilimsel tefsir akımı üzerin-

de durulacak ve bu akımın en önemli temsilcilerinden biri, hatta modern dönemde bu akımın kurucusu kabul edilen Mısırlı düşünür Tantâvî Cevherî ve onun başta *el-Cevâhir* adlı Kur'an tefsiri olmak üzere çeşitli eserlerinde ortaya koyduğu düşünceler ele alınacaktır.

Giriş

Kur'an-ı Kerim'in tarih boyunca farklı zaman ve toplum zeminlerinde o dönemlere ve toplumlara hâkim olan bir takım düşünce ve kabuller çerçevesinde anlaşılmaya çalışıldığı görülmektedir. Aslında tefsir faaliyetinin bizzat Kur'an ve Hz. Peygamber kaynaklı ilahî boyutunun yanında beşerî bir boyuta sahip olduğu da düşünülürse bu durumu anlamak mümkündür. Tarihsel bir varlık olarak insanın yaşadığı dönemden zihnen hiçbir şekilde etkilenmemesi, yaşadığı çağın gerçeklerinden kendisini tamamen tecrit etmesi oldukça zordur. Geçmişten günümüze farklı dönem ve toplumsal çevrelerde yaşayan müslüman ilim ve fikir adamları dinin en temel kaynağı olan Kur'an'ı yorumlama, Kur'an'dan hareketle zihinlerindeki sorulara ve yaşadıkları sorunlara cevap arama gayreti içinde olmuşlardır. Tefsir tarihi bize bu türden beşerî çabaların zenginliğini yansıtan binlerce eserle doludur.

Tefsir tarihinde görülen bu zenginliğin, tefsir faaliyetinin yürütücüsü olan insanın yapısı kadar tefsire konu edilen Kitab'ın tabiatından da kaynaklanan temelleri bulunmaktadır. Bu Kitap zaman ve mekân bağımlı bir beşerin sözü değil, vahiy mahsulü ilahî bir kelamdır. Sınırsız ve sonsuz bir varlığın sözü olduğundan anlamları da tüketilemez ya da tek boyuta indirgenemez mahiyettedir. Bu Kitap aynı zamanda son ilahî kelam olması itibariyle kıyamete kadar geçerli evrensel bir mesaj olma iddiasındadır. Dolayısıyla farklı zaman ve zeminde yaşayanların meşru bir çerçevede olmak şartıyla onu anlama ve yorumlama faaliyetlerinde çeşitliliğe sahip olmaları kabul edilebilir bir durumdur.

İlahî kelamın tüketilemez oluşu, onun tüm zamanlar için geçerli, değişmeyen, açık ve net mesajları olmadığı ya da istenilen her mananın kendisine yüklenebildiği içeriksiz bir kitap olduğu anlamına gelmez kuşkusuz. Kur'an'ın kendi ifadesiyle ayetlerinin çoğu muhkem, yani anlamı açık ve bellidir ki bunlar yine Kur'an tarafından "Kitabın anası" (*ümmü'l-kitâb*), yani esası ve temeli olarak

nitelendirilmiştir. Bir dinin omurgasını oluşturan akide, amel ve ahlak alanlarında geçerli esaslar bu tür ayetlerle insanlığa iletilmiştir. Bunların yanında bir de müteşâbihât denilen, anlamı çok açık olmayan ya da birkaç ihtimali bulunan ayetler vardır ki, özellikle yaratıcının kudret ve azametine delâlet eden, kâinattaki nizama ve kusursuzluğa dikkat çeken kevnî ayetler bu gruba girmektedir. Aslında muhkem ayetlerin bile tarih boyunca farklı itikadî ve fıkhî mezhepler tarafından kendi esasları çerçevesinde değişik yorumlara tâbi tutulduğu düşünülünce, müteşabih ayetlerin insanların bilgi ve tecrübelerinin çeşitliliğine göre farklı şekillerde anlaşılmasını yadırgamamak lazımdır.

Kur'an dinin ana kaynağı ve İslamî anlamda her tür meşrulaştırmanın temel dayanağıdır. İlahî kelamın ayetleri hakkında konuşmak bir tür yorum (tevîl) olduğundan keyfilik ve istismarın önüne geçmek amacıyla bazı esaslara riayet edilmesi kaçınılmazdır. Muhkem olsun müteşebih olsun tüm ayetlerin anlaşılması ve yorumlanmasında bu esaslara riayet edilmesi gerektiği gibi, hususen müteşabih ayetlerin muhkemlere irca edilerek, yani onlarla birarada düşünülerek yorumlanması şartı koşulmuştur.[1] Bu şartlara ve genel çerçeveye riayet edildikçe ortaya konulan yorumların başkaları açısından bağlayıcı bir özelliği olmasa bile meşru ve kabul edilebilir, en azından tartışılabilir olduğu söylenebilir.

Kur'an'ın bilimsel açıdan yorumlanmasını ifade etmek üzere kullanılan bilimsel tefsir[2] "Kur'an'da geçen ilmî terimleri ele alan ve bu ifadelerden çeşitli ilimleri ve felsefî görüşleri çıkarmaya çalışan bir akım" şeklinde tarif edilmektedir.[3] Kur'an'ın bu temayülle tefsir edilmesi teşebbüsleri oldukça erken dönemlerde başlamıştır. Abbasîler dönemindeki tercüme hareketleriyle birlikte antik bilim ve felsefe birikiminin Arapçaya aktarılmasından sonra öncelikle

1 Müteşabih ayetler ve tevili konusunu tartışılması için bk. Said Şimşek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, İstanbul 1991, s. 51 vd.

2 Tefsir literatüründe çoğunlukla "ilmî tefsir" şeklinde geçen tabirin özellikle modern tabiî bilimleri ifade eden İngilizce "science" kavramı karşılığı olarak kullanıldığını düşündüğümüzden bilimsel tefsir ifadesinin daha uygun olacağını düşünüyoruz.

3 bk. Emîn el-Hûlî, *Arap-İslam Kültüründe Yenilikçi Yaklaşımlar*, trc. Emrullah İşler – Mehmet Hakkı Suçin, Ankara 2006, s. 28. J. Jomier bunu "bütün bilimleri Kur'an'da bulmak isteyen tefsir" şeklinde tanımlar, bk. Le Cheikh Tantawi Jawhari (1862-1940) et son Commentaire du Coran", *Melanges Institut Dominicain d' Etudes Orintales du Caire*, Cairo, 5 (1958), s. 117-116.

İslam filozofları tarafından kimi Kur'an ayetlerinin bu birikime uygun şekilde tefsir örneklerine rastlanır.[4] Bu temayül sadece İslam filozoflarıyla sınırlı kalmamış Gazzâlî, Fahreddin Râzî, İbn Arabî ve Süyûtî gibi meşhur pekçok sünnî âlim tarafından da belli ölçülerde benimsenmiş ve bu vadide görüşler serdedilmiştir. Klasik dönemde "Kur'an'dan elde edilen ilimler" bahsi ulûmü'l-Kur'ân literatürünün de gözde konularından birini teşkil etmiştir.[5] Klasik dönemde bu yaklaşımı sistemleştiren isimlerin başında İmam-ı Gazzâlî gelmektedir. O gerek *İhyâ*'da gerekse *Cevâhiru'l-Kur'ân* adlı eserinde Kur'an'ın bütün ilimlerin kaynağı olduğu, bütün ilimlerin ondan neşet ettiği düşüncesini savunur.[6] Bu dönemde carî ilmî veriler esas alınarak çeşitli Kur'an ayetleri o çerçevede yorumlanmıştır. Örneğin Batlamyus nazariyesi esas alındığından dünyayı evrenin merkezi kabul eden, dünyanın dönmediğini ve düz olduğunu savunan görüşlere bazı ayetler bağlamında çeşitli tefsirlerde rastlanabilmektedir.[7]

Bilimsel tefsiri savunanların dayanak noktası olarak aldıkları ve her vesîle ile tekrarladıkları bazı ayetler ve hadisler bulunmaktadır. Bunların başında "Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık" (el-En'âm 6/38) ve "Biz kitabı sana herşeyi açıklaması olarak indirdik" (en-Nahl 16/89) ayetleri gelmektedir. Buradaki kitap Kur'an-ı Kerim olarak anlaşıldığı gibi, Kur'an'da her şeyin mevcut olduğu

4 Bilimsel tefsirin geçirdiği aşamalar için bk. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî Tefsîr ve'l-müfessirûn, 3. bsk. Kahire 1985, s. 463-464.

5 Örneğin Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505) Kur'an ilimleri mahiyetindeki eserinin Kur'an'dan çıkarılan ilimler konusuna tahsis ettiği altmış beşinci nevinde, söz konusu temayülün önemli temsilcilerinden İbn Ebü'l-Fadl el-Mürsî'nin (ö. 655/1257) tefsirinden iktibasla bu ilimleri saymaktadır. Bunlar arasında tıp, astronomi (heyet), cebir ve hendesenin yanı sıra terzilik, demircilik, çiftçilik, dülgerlik, dokumacılık ve camcılık gibi çeşitli meslekler de vardır, bk. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1973, II, 127-128.
Süyûtî aynı eserde İbn Sürâka'dan naklen Kur'an'da bir takım sayıların, toplama, çıkarma ve çarpma işlemlerine ait bilgilerin bulunmasını Kur'an'ın mucizevîliği, yani i'câzü'l-Kur'ân'la ilişkilendirmektedir. Modern dönemdeki 19 mucizesi türünden sayısal i'câz teorilerini çağrıştıran bu görüşe göre, hesapla uğraşan kimselerin felsefeciler ve mühendislerle birarada bulunmayan ve hesap (dersi) almayan Hz. Peygamber'in doğru söylediğini ve Kur'an'ın kendi sözü olmadığını bilmeleri için böyle yapılmıştır (*el-İtkân*, II, 128).

6 Hûlî, *a.g.e.*, s. 28-29.

7 Örnek olarak Celâleyn tefsiri verilebilir. Bu tefsirde o dönemde cari nazariyeler ışığında çeşitli tefsir örneklerine rastlanabilmektedir.

şeklinde yorumlanır.[8] Bu bağlamda kendisine en fazla atıf yapılan hadis ise Kur'an'da öncekilerle sonrakilerin ilmi olduğu, onun acâibliklerinin tükenmeyeceği meâlindeki hadistir. Ancak klasik tefsirlere bakıldığında kendisinde hiçbir şeyin eksik bırakılmadığı kitabın Levh-i Mahfûz olduğu, kitabın Hz. Peygamber'e her şeyin açıklaması olarak indirilmesi ile de din namına olan şeylerin açıklanması olarak anlaşıldığı görülür. Dolayısıyla bu durumda ayetin ya bağlamından koparılması ya da keyfî/aşırı bir yoruma tâbi tutulmasından söz edilebilir.

Bu yaklaşım klasik dönemde de tepki doğurmuş ve bazı eleştirilere muhatap olmuştur. Bu konudaki eleştirelerin sahiplerinden biri Şâtıbî'dir. O özellikle şeriatın ümmîliği bağlamında Kur'an'ın ilk muhataplarının anlayamayacakları anlamları kitaba hamletmenin yanlışlığını dile getirir.[9] Modern dönemde bilimsel tefsir anlayışına eleştiri getiren isimlerden biri ise Emin el-Hûlî'dir. Şâtıbî'nin argümanlarından istifâde eden Hûlî ona bazı modern bakış açıları ilave ederek bu anlayışı tenkit eder. Ona göre lügat, belagat ve dinî açıdan bilimsel tefsirin pekçok tutarsızlıkları vardır.[10]

Bu temayül modern dönemde de devam etmiş ve bazı müslüman ilim ve fikir adamları Kur'an'ı bu defa kendi dönemlerinde geçerli kabu edilen veriler, yani batılı modern tabiî bilimler ışığında yorumlamaya başlamışlardır.

Modern dönemdeki bu yöneliş hiç şüphesiz İslam dünyasının siyasî ve ictimaî durumuyla yakından ilgilidir. İslam dünyasının önemli bir kısmının modern bilimsel birikime ve teknolojik üstünlüğe sâhip Avrupalı devletlerin sömürgesi haline gelmesi, bu devletler karşısında neredeyse sürekli olarak askerî olarak mağlubiyetler yaşaması yeni izah tarzlarını gündeme getirmiştir.[11] Bazı müslüman entellektüellerin batılı devletlere bu üstünlüğü sağlayan bilimlerin kaynağının Kur'an olduğunu ya da Kur'an'ın da aslında bunları içerdiğini söylemeleri kendilerine yönelik saldırılara karşı

8 İlmî tefsir eleştirisi bağlamında Şatıbî *el-Muvâfakât*'ta bunları dile getiriyormuş, Hûlî'den naklen (s. 33).

9 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, III, 311.

10 bk. *a.g.e.*, s. 31 vd. Zehebî'de hemen hemen aynı eleştirileri dile getirir (*a.g.e.*, II, 469-472). Bu iki yazardan hangisinin daha evvel görüşlerini neşrettiğini tespit edemedik.

11 Jansen çağdaş bilimsel tefsir ile sömürgecilik faaliyetinin münasebeti konusuna değinmektedir, bk. *a.g.e.*, s. 79 vd.

savunma içgüdüsüyle ortaya konulmuş psikolojik ve entellektüel bir tür tepki olarak görülebilir. Bu şekilde bir yandan özellikle genç nesillerin kalkınmanın temelini oluşturacak bilimsel faaliyetlere ve çalışmaya teşviki hedeflenirken diğer yandan müslümanların yaşadığı psikolojik ve entellektüel travmanın atlatılması yolunda çaba gösterilmiş oluyordu.

19. yüzyılda Kur'an ayetlerinin modern batılı bilimlerle bağlantılı olarak yorumlanması konusunda öncü isimlerden biri olarak ünlü müfessir Âlûsî (1270/1854) kabul edilir. Onun *Rûhu'l-meânî* isimli tefsirinde bazı ayetleri modern astronomiyle uyumlu tarzda tefsir ettiği bilinmektedir.[12] Müsteşrik Goldziher tefsir ekollerinden söz eden eserinde öncü isimlerden biri olarak Şiî kökenli Hintli düşünürü Kerâmet Ali'ye dikkatleri çekmektedir. Ona ait *Meâhizü'l-ulûm* adlı eserde modern bilimsel buluşların Kur'an ve sünnetten kaynaklandığı ve bu iki kaynağın modern fizik, astronomi ve kozmoloji ile uyum halinde bulunduğunu söylenmektedir.[13] Bu alanda en dikkat çekici isimlerden biri ise Şam'da Hıristiyan tabiblerin Kur'an'da taş kömürünün olup olmadığına dair sordukları soruya cevap arayan ve kendisi de tabib olan Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî'dir (ö. 1306/1888). Bu arayışlar onu *Keşfü'l-hakâikı'n-nûrâniyye* (Mısır 1297/1880) adlı bir eser telifine götürmüştür.[14] Bu sahada ayrıca Suriyeli Abdurrahman el-Kevâkibî[15] (ö. 1320/1902), Iraklı Şiî bir âlim olan Seyyid Hibetullah eş-Şehristânî[16] ve Osmanlı asker, devlet ve ilim adamı Gazi Ahmed Muhtar Paşa[17] gibi zevatın isimleri geçmektedir.

12 bk. Muhsin Abdülhamid, *Âlûsî müfessiran*, Bağdat 1968, s. 252-253.

13 Ignaz Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, Leiden 1952, s. 349. Aynı konuda ayrıca bk. Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*, trc. Ahmet Küskün, İstanbul 1990, s. 29.

14 İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1996, II, 374-375.

15 Kur'an'ı "ilimler güneşi ve hikmetler hazinesi" (*şemsü'l-ulûm ve kenzü'l-hikem*) olarak niteleyen Kevâkibî i'câzü'l-Kur'ân bağlamında *Tabâi'u'l-istibdâd ve mesâri'u'l-isti'bâd* (*el-Müeyyed* gazetesinde tefrikası: 1318/1900) adlı eserinde bazı ayetlerin modern bilimsel verilere ne kadar uygun olduğunu göstermeye çalışmaktadır.

16 Paşa *Serâirü'l-Kur'ân fî tekvîn ve ifnâ ve i'âdeti'l-efnân* (1336) adlı eserinde astronomi ile alakalı yetmiş civarında ayeti Kopernik sistemi ışığında yorumlamaktadır.

17 bk. Jomier, s. 11.

I- Tantâvî Cevherî

1. Hayatı

Tantâvî b. Cevherî el-Mısrî 1278'de (1862) Nil deltasında, Zekâzîk'ın güney doğusundaki Kefr Avadullah Hicazî köyünde doğdu. Bazı kaynaklara da geçen 1287/1870 tarihinin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.[18] Çiftçi bir babanın oğlu olan Cevherî'nin anne tarafından dedesi ise doğduğu köye adını veren itibarlı bir kimse idi. İlk eğitimini aldığı köyündeki küttâbta Kur'an'ı ezberledi. Daha sonra ilme meraklı ailesi tarafından dinî öğrenimini tamamlamak üzere İslam dünyasının en önemli ilim merkezlerinden biri olan Kahire'deki Ezher'e gönderildi. Beş senelik bir eğitimden sonra (1877-1882) geçirdiği rahatsızlık nedeniyle köyüne döndü ve üç yıl çiftçilikle uğraştı. Bu dönem Cevherî'nin daha sonraki hayatını ve çalışmalarını derinden etkileyecek tabiat araştırmalarına yönelmesinde etkili oldu. Ezher'de öğrenimine dört yıl daha devam ettikten sonra tabiat bilimlerine olan merakının sevki ile 1889'da özellikle Ezherlilere modern bilimleri okutarak yeni açılan mekteplerde hocalık yapmalarını sağlamak üzere 1872'de kurulmuş olan Dârü'l-Ulûm'a kayıt yaptırdı ve 1893'te buradan mezun oldu. Hocaları arasında Ali el-Bûlâkî, Hasan et-Tavîl ve Ahmed Hamdi gibi isimler sayılabilir. Bazı kaynaklarda Muhammed Abduh'un öğrencisi olarak gösterilirse de ona doğrudan öğrencilik yapmadığı, yazdığı bir eserinin Abduh tarafından görülmesinden sonra Abduh'la tanıştığı anlaşılmaktadır. Zaten kendisi de hocaları arasında Abduh'u zikretmemektedir.[19]

Bazı ilkokullarda öğretmen olarak görev aldıktan sonra 1900-1910 arasında Kahire'de lise seviyesindeki el-Medresetü'l-Hıdîviyye'de hocalık yaptı. İngilizce öğrendiği bu dönemde bazı İngilizlerle tanıştı ve bu dilden çeviriler yaptı. 1911'de Dârü'l-Ulûm'da tefsir ve hadis hocalığına, ayrıca Mısır Üniversitesi el-Cami'atü'l-Mısriyye'de İslam felsefesi hocalığına tayin edildi. Cevherî İslâm dünyasının içinde bulunduğu gerilikten kurtulması için dinî ve ictimaî ıslahın gerekliliğine inanan bir kimse olarak eğitim reformu konusuyla ilgilendi ve modern bilimleri öğreten eğitim kurumlarının açılmasını teşvik etti. Müslümanların gerilemesinde aklî ilim-

18 bk. F. De Jong, Works, s. 158, Câdû, s. 18. Bununla birlikte Carl Brockelmann onu Abduhıun öğrenci çevresi içinde değerlendirir, bk. *Geschichte der arabischen Litteratur* (*GAL*), Suppl., III, 326-329.

19 *Behcetü'l-ulûm*, s. 11-13.

leri ihmal etmelerinin rolü olduğunu düşündüğünden kalkınma için aklî ilimlerin önemine dikkat çekti.[20]

Mısır Milliyetçisi el-Hizbü'l-Vatanî'ye yakınlığı olan ve bu partinin yayın organı *el-Livâ*'da yazıları yayınlanan Cevherî el-Cami'atü'l-Mısriyye'den ve Dârü'l-Ulûm'dan İngiliz işgali aleyhtarı tutumu nedeniyle uzaklaştırıldı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra İskenderiye'deki el-Medresetü'l-Abbâsiyye'de hocalık yaptı. 1917 Ekim'inde daha evvel Kahire'de on yıl görev yaptığı liseye hocalık yapmak üzere davet edildi, 1919'daki işgal aleyhtarı gösteriler esnasında polis tarafından evi arandı. 1922'de emekliye ayrılmasından sonra tüm vaktini eser telifine ve sosyal çalışmalara adadı. Öğrencileri arasında Muhammed Lütfi Cum'a ve Zakir Kadirî (Ugan) gibi isimler sayılabilir.

Siyasî ve ictimaî konularla yakından ilgilenen ve İngiliz işgaline karşı mücadele eden el-Hizbu'l-vatanî'ye destek veren Cevherî, Müslüman Kardeşler hareketinin de katılımcıları arasında yer aldı. İlk sayısı 28 Safer 1352/22 Haziran 1933'te çıkan bu hareketin yayın organı *Cerîdetü'l-İhvâni'l-müslimîn*'in yazı işleri müdürlüğünü üstlendi ve bazı üniversite öğrencilerinin İhvân'a katılımını sağladı.[21] İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen öğrencilerle yakından ilgilenen Cevherî ayrıca Cemâ'atü'l-uhuvveti'l-İslâmiyye, Cem'iyyetü'ş-şübbâni'l-müslimîn, Cem'iyyetü'l-birr ve'l-ihsân ve Cem'iyyetü'l-müvâsâti'l-İslâmiyye gibi çeşitli İslâmî ve hayrî kurumların içinde yer almak suretiyle ilim ve fikir adamı olmasının yanı sıra sosyal çalışmalarıyla da tebarüz etti.

Çok yönlü bir şahsiyet olan Cevherî ayrıca o dönemde Batı'da olduğu gibi İslam dünyasının kimi muhitlerinde de ilgi çeken rûhiyat

20 Bennâ, s. 149, 168-169.

21 Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. J. Jomier, «Le Cheikh Tantawi Jawhari (1862-1940) et son Commentaire du Coran», *Melanges Institut Dominicain d' Etudes Orintales du Caire* (*MIDEO)*, Cairo, 5 (1958), s. 117-134; Abdülazîz Câdû, *eş-Şeyh Tantâvî Cevherî: dirâse ve nusûs*, Kahire 1980; F. De Jong, "Djawharî, Tantâwî", *EI2 Suppl.* (Fr.), s. 262-263; Mehmet Suat Mertoğlu, "Tantâvî Cevherî", *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 579-580. Cevherî hakkında yapılmış diğer bazı çalışmalar için bk. Enver Yusuf Murâd, *Tantavî Cevherî ve menhecuhu fi't-tefsîr* (yüksek lisans tezi, 1988 Amman, Ürdün Ü.); Osman Aslan, *Tantâvî Cevherî örneğinde bilimsel tefsir* (yüksek lisans tezi, 2006 Erzurum, Atatürk Ü.); Ali el-Canbulâtî'nin *Fî zikrâ Tantâvî Cevherî* (Kahire 1962); Heyyâ Sâmir Miftâh el-Bâdî, *Tantavî Cevherî ve menhecuhu fi't-tefsîr* (basım yeri yok, 1987).

ve spiritizma konularıyla ilgilenmesiyle tanındı ve Cem'iyyetü'l-Ehrâmi'r-rûhiyye gibi bazı derneklerin çalışmalarına iştirak etti.

Cevherî'nin dikkat çekici yönlerinden birisi de dünya barışına katkı amacıyla bazı çalışmalarda bulunmasıdır. Bu alanda çeşitli eserler kaleme alan Cevherî Mısır tarafından 1939'da Nobel Barış Ödülü'ne resmen aday gösterildi, ancak kısa bir süre sonra vefat ettiğinden bu teşebbüs sonuçsuz kaldı.

Cevherî 12 Ocak 1940'da Kahire'de öldü.[22]

2. Eserleri

Tantâvî Cevherî'nin Kur'an tefsiri, tabiat bilimleri, ahlak, siyaset, ruhçuluk ve musiki üzerine çeşitli dergilerde makaleleri ve otuzdan fazla eseri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. *el-Cevâhir fî tefsîri'l-Kur'âni'l-kerîm*, sonuncusu ek (mülhak) olmak üzere yirmi altı cilt halinde, Kahire 1341-1354/1923-1935, 1350/1932. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn tarafından da neşredilmiştir (I-XIII, Beyrut 2004). Cevherî'nin Kur'an tefsirinde ilmî tefsir yaklaşımını yansıtan ve çeşitli ansiklopedik bilgilerle 1000'den fazla görsel malzeme ihtiva eden en önemli eseridir.
2. *en-Nizâm ve'l-İslâm*, Kahire 1321, 1348. Kahire'de Şeyh Yusuf Ali tarafından çıkarılan *el-Müeyyed* gazetesinde yayınlanmış makalelerin derlenmiş hali olup Tatarca'ya (Ufa 1909) ve Urduca'ya (bk. Câdû, s. 27) çevrilmiştir.
3. *Nizâmü'l-'âlem ve'l-ümem evi'l-hikmetü'l-İslâmiyyetü'l-ulyâ*, I-II, Kahire 1323-1324, 1350/1931. Kainattaki nizam ve siyasete dair olup Urducaya çevrilmiştir (bk. Câdû, s. 22).
4. *et-Tâcü'l-murassa' bi-cevâhiri'l-Kur'ân ve'l-ulûm*, Kahire 1324/1906, 1933. Cevherî'nin tefsirinin mukaddimesi mesabesindeki eser Zakir Kadirî tarafından Tatarca'ya (Orenburg 1907), Muhammed Halîm Ensârî tarafından Urduca'ya (Lahor 1908), Abidin Sönmez tarafından Türkçe'ye (*Tefekkür Hazinesi Kur'ân-ı Kerim ve İlim Cevherleri*, İstanbul 1974) ve Çince'ye (bk. Câdû, s. 25) çevrilmiştir.

22 Cevherî'nin eserlerinin listesi için bk. Carl Brockelmann, *GAL*, 327-328; F. De Jong, *Works*, s. 153-161.

5. *Nehdatü'l-ümme ve hayâtuhâ*, Kahire 1325/1908, 1353/1934. Sosyal ve kültürel ıslaha dair el-Hizbü'l-vatanî'nin yayın organı *el-Livâ*'da yayımlanmış makalelerin derlenmiş hali olup basım masrafları bu partinin kurucusu ve başkanı Mustafa Kamil tarafından karşılanmıştır.
6. *Kitâbu eyne'l-insân*, Kahire 1911. Umumî barışa dair olup aynı yıl Londra'da gerçekleştirilen Uluslararası Halklar Kongresi'ne sunulmuştur.
7. *Kitâbu'l-Ervâh*, Kahire 1918, 1920. Ruhî hayata ve spiritizma'ya dairdir.
8. *Ahlâm fi's-siyâse ve keyfe yetehakkaku's-selâmü'l-'âmm*, Kahire 1354/1935, 1998. Önce İngilizce yazılan, ancak neşri mümkün olmayınca yazarı tarafından Arapça'ya çevrilen ve umumî barışa, siyasetle kainattaki nizam arasındaki ilişkiye dair rüyalar.
9. *Behcetü'l-ulûm fi'l-felsefeti'l-Arabiyye ve müvâzenetuhâ bi'l-ulûmi'l-asriyye*, Kahire 1354/1936, 1998.
10. *Berâetü'l-Abbâse uhti'r-Reşîd*, Kahire 1355/1936, 1998. Yazarla irtibata geçen Harun er-Reşid'in ruhunun ondan Corci Zeydân'ın bir romanında kızkardeşi ile ilgili neden olduğu tarihî bir hatayı düzeltmesini istemesine dair edebî bir çalışmadır.

İlmî faaliyetlerin yanı sıra edebî yönü de gelişmiş olan Cevherî'nin yayınlanmış şiirleri mevcuttur.[23]

II-Cevherî'de Bilimsel Tefsir

Cevherî modern anlamda bilimsel tefsirin kurucusu olarak kabul edilmektedir.[24]

1. Metinler: *Cevâhir* Tefsiri ve diğerleri

Cevherî'nin bilimsel tefsire dair görüşleri için en önemli kaynak şüphesiz hacimli bir Kur'an tefsiri olan *Cevâhir*'dir. Tefsirinin

23 Kırca, Kur'an'ın bilimsel tarzda tefsir edilmesi çabasının tefsirde müstakil bir ekol haline gelmesini Tantâvî el-Cevherî ile yirminci yüzyılda başlatmaktadır, bk. Kırca, *Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler*, İstanbul 1981, s. 52; aynı yazar, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, İstanbul 1997, s. 13.

24 *el-Cevâhir*, I, 2.

başında böyle bir eseri kaleme almasının altında yatan sebebi açıklarken tabiattaki fevkaladelikleri, evrendeki hayret verici hadiseleri incelemeye düşkün olarak yaratıldığını, İslam dünyasının aklı başında olanlarından çoğunun evrendeki bu muhteşem olaylara karşı ilgisiz olduğunu görünce *Nizâmü'l-âlem ve'l-ümem*, *Cevâhirü'l-ulûm*, *et-Tâcü'l-Murassa*, *Cemâlü'l-âlem*, *en-Nizâm ve'l-İslâm*, *Nehdatü'l-ümme ve hayâtühâ* gibi eserlerini yazmaya başladığını ve "bu eserlerde Kur'an ayetlerini kevnî acâib ile mezcettiğini ve vahiy ayetlerini yaratılıştaki acâibe (acâibu's-sun) ve yaratılıştaki hikmetlere mutabık kıldığını" söyler (I, 2). Cevherî tefsiri yazmasının kendisine ilham yoluyla emredildiğini ve onun gelecekte dünyadaki mustazafların kalkınmasının önemli etkenlerinden biri olacağını kesin olarak bildiğini söyler (I, 3).

Kur'an'da fıkıhla ilgili 150 civarında ayet olmasına mukabil ulûma dair 750 civarında ayet bulunduğunu söyleyen[25] Cevherî geçmiş dönemlerde İslâm âlimlerinin ve bilhassa fakihlerin Kur'an'daki ahkâm ayetlerini tefsir etmek için birçok çalışma yaparken Allah'ın kudretine işaret eden, müslümanları ilme, araştırmaya ve tefekküre davet eden kevnî ayetleri ihmal ettiklerini düşünür. O İslâm filozoflarının Kur'an'ı ihmal ederek tabiatı incelemelerini de fakihlerin kevnî ayetleri göz ardı ederek sadece ahkâm ayetleri üzerinde yoğunlaşmalarını da eleştirir[26] ve tabiat araştırmalarının bir fıtrat dini olan İslâm'ın gereği olduğunu ısrarla savunur.

Cevherî'nin şu sözleri temel yaklaşımı çarpıcı şekilde ifade etmektedir:

> "Ey İslam ümmeti! Feraiz konusundaki birkaç ayet matemetik ilminin bir dalını kendisine çekmiştir. Ey insanlar size ne oluyor ki içinde dünyadaki bütün olağanüstülüklerin yer aldığı 700 ayet var. Allahu ekber, ilim ve hikmet yücedir/çok sayıdadır. Bugün ilim zamanıdır, İslam'ın nurunun ortaya çıkması, yükselmesi zamanıdır. Kevnî ayetler hakkında atalarımızın miras ayetleri için yaptıklarını neden yapmadığımızı bir bilebilseydim! Ancak ben şunu söylüyorum ki elhamdü lillâh elhamdü lillâh, sen bu tefsirde ilimlerin hulasasını ve incelenmesini farz-ı kifaye olan miras ilminin incelenmesinden daha üstün bir şekilde okuyorsun. Bu bilimlere gelince marifetullahın artması için olan bu ilimler -İmam Gazzalî'nin [*İhyâu ulûmi'd-dîn*'in] şükür babında söylediği gibi- güç yetiren herkes için farz-ı ayndır; gerçek tevhid ilminin kendisidir. Kişinin marifet ve şükrü gücü nisbetindedir. Kur'an tefsirine dahil ettiğimiz

25 *et-Tâc*, s. 10-13.

26 *el-Cevâhir*, III, 19-20.

bu ilimler İslam'da küçük/değersiz fukahadan olan mağrur cahillerin önem vermedikleri şeylerdir. Bugün inkılab ve hakikatlerin ortaya çıkma günüdür".[27]

Cevherî "sümme inne aleynâ beyânehu" ayetinin klasik anlamı olan "Kur'an'ı Cebrail'in sana okuduğu şekilde senin lisanınla beyan edeceğiz" şeklinde anlamını kabul eder. Ama o ayeti bu anlamın yanı sıra ileride Kur'an'daki ahkâmı ve hayret verici şeyleri (acâibi) de beyan edeceğiz şeklinde anlamakta, ve *Cevâhir*'de yer verilen günümüz ilmine ait yeni bilgilerin de bu kapsamda olduğu söyler ve tefsirinde ayetteki ifadeyi tasdik eden bir iş yapmaya muvaffak olduğu için Allah'a hamd eder.[28]

Cevâhir'de dini ve dünyevi matlabların birliğine dikkat çekilir. Cevherî kimilerinin bazı şeylerin dine, bazılarının da akla aykırı [yani din ile bilimin/aklın çatıştığını] olduğunu söylemenin cehaletten kaynaklandığını, kişinin bilmediğinin düşmanı olduğunu düşünür. Bilim adamı bilime aykırı olduğu düşüncesi ile dine düşmanlık ederken, etrafından gafil olan, semavatu arzın yaratışından gafil olan din alimi de dine aykırı olduğu düşüncesiyle kainattaki acâibi öğrenen kimsenin Allah'ın düşmanı olduğunu ve Allah'ın o kimseye gazap edeceğini üşünmesindeki çelişkiye dikkat çeker. Cevherî sanki Alah'ın sözüyle –Kur'an- fiili –kainat- arasında çelişki olmadığını söylemekistemektedir.

Cevherî yönelik çeşitli eleştirelere mukabil onu takdir eden, kendisinden sitayişle bahseden isimler de bulunmaktadır. Örneğin Recâ Nakkâş, Cevherî'nin Kur'an tefsiri 'Arap aklının mutlak olarak tanıdığı en hayret verici tefsir'dir (a'cebu tefsîr). Cevherî'nin tefsirinin tamamı Kur'an'ın insandan bilginin farklı dallarında genişlemesini ve bütün ilimlere derinlikli bakmasını talep ettiğini dile getirir. Bu yüzden o Kur'an tefsirinde sayfalarca anatomi, zooloji, botanik ve haritalardan yardım alır. Bu yüzden o şöyle der: "Anatomi, tabiat, kimya ve diğer modern bilimleri okumak ve hayvan, bitki ve insanı incelemek, evet ibadettir. Geçmiş asırdaki alimlerin kusurları olmasaydı müslümanlar kaybetmez ve zamanın âdiyâtı onları kuşatmaz ve zamanın felaketleri de başlaına gelmezdi" Cevherî İslam'ın ilme davet ettiğini ve ilmî ruhu tekid ettiğini düşünür. Ve geçmişte ulemanın kusuru yüzünden müslümanların çöküşe geçtiğini söyler. Cevherî ilmi nazariyelerin Kur'an'da olduğunu söyle-

27 *el-Cevâhir*, XXV, 40.

28 *el-Cevâhir*, I, 139.

mez, o tabiat kanunlarını ve kainatın sırlarını keşfetmenin Kur'an'ın teşvik ettiği, kendisine davet ettiği iki husus olduğunu söyler. Yoksa bu keşiflerin nassıyla Kur'an'da bulunduğunu söylemez.[29] Cevherî tefsirinin yeniden basılmasını temenni eden Nakkaş'ın gerekçesi şudur: Bu eser dindar insanlara ilmi bir hasseye ve ilmi nazariyelere, çeşitli keşif ve icatlara karşı düşkünlük sağlayacağı gibi ilmi nazariye sahiplerinde de dini duygular uyandıracaktır. Dolayısıla *Cevâhir* dinden "ilmi ruhu", ilimden de "dini ruhu" çıkarmaktadır. Cevherî'nin bu tefsirdeki esas motivi ilimle Kur'an arasında çelişki olduğu vehmini izale etmektir. Bu tefsir modern bilim çoşkusu ile doludur, hatta modern bilimlerin talep edilmesini müslümanların hayatında esaslı bir dini vazife haline getirmektedir.[30] Hakikatte bu büyük tefsir hakkında hüküm vermek gerekirse, bu onun bütün ilmi nazariyelerin Kur'an'da bulunduğunu söyleyenlerin naifliğinden uzak olduğu şeklindedir. Bu sebeple Cevherî'nin kitabı Kur'an'ın ayet ve sureleri hakkında doğrudan bir tefsir yerine "Kur'an vahyinden" hareketle [elde edilmiş] geniş ilmi teemmülata benzer. O Kur'an ayetlerinin (çizgisinde) durur ve oradan çeşitli modern bilimler yolculuğu için ilham alır. Cevherî'nin kitabı diğer taraftan müslümanların ruhlarında ve zihinlerinde ilmi ruha saygı hislerini güçlendirir, ...modern bilimler üzerinde düşünmenin ve onlara önem vermenin en değerli ibadet olduğu anlayışını yerleştirir. Bu a-Arap aklının şiddetle ihtiyaç duyduğu asil bir ruhtur. Bu tefsir hakkında dile getirlebilecek bir mülahaza [çekince anlamında] şudur: O Kur'an hakkında araştırma yapan kimsenin modern bilimlerin bütün dallarında (kimya, tabiat, tıp, zooloji, botanik, jeoloji, buhar, hendese vb.) alim olmasını gerekli tutar ki bu zordur. Bu durum ihtisaslaşmayı esas alan modern bilime de aykırıdır. Ancak onun metodunu haklıaştırar husus onun aslında müslümanların modern bilimlere merakını teşvik etmesi, Kur'an'la ilim arasıında zıtlık olduğu vehmini izale etmesi ve İslam'ın modern anlamda bilime teşvik ettiğini, bilim tarafından Allah'a iman hususunda, ya da dinî akide için çeşitli ilmi nazariyelerden bir korkunun olmadığını, aksine bütün bunların ilhada değil imana teşvik ettiğini tekid etmesidir.[31] Dolayısıyla Cevherî'nin yaklaşımını değerlendirmek için 19. yüzyılda İslam dünyasında beliren ya da batılı misyoner ve müsteşriklerce müslümanlara yönelttikleri din-bilim çatışması ve

29 Câdû, s. 59-60.

30 Câdû, s. 60.

31 Câdu, s. 61.

müslümanların geri kalma sebebinin akla ve bilime aykırı olan dinlerinden kaynaklandığı yolundaki suçlamalarıyla oluşan atmosferin etkilerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Cevherî, o dönemin diğer modernistleri gibi bu atmosferi, müslümanlara hakim olan olumsuz havayı dağıtmaya, onlara moral vererek ilerleme yolunda bilimsel faaliyetlerde bulunmaya teşvik etmeye çalışmaktadır.

2. Ana Konular

a. Modern Bilimin Kur'an'ı Teyidi (İ'câzü'l-Kur'ân)

Cevherî'de dinî ilimlerle modern tabiî bilimlerin uzlaştırılması temel bir hususiyet olarak dikkat çekmektedir. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren batılıların İslâm'ın akıl, bilim ve medeniyet gibi modern unsurlarla bağdaşmadığı yolundaki hücumlarını bertaraf etmeye yönelen Cevherî, Kur'an'ın bütün ilimleri öğrenmeyi teşvik ettiğini göstermeye çalışmış ve bu yolla Kur'an'ın ilmî i'câzını temellendirmeyi hedeflemiştir. Bu uğurdaki çabaları nedeniyle modern anlamda ilmî tefsirin en önemli temsilcisi kabul edilen Cevherî'nin çalışmaları kısmen tepkisel ve savunmacı bir hususiyet taşımaktadır. Cevherî belli bir sistemden ve metoddan yoksun olması, kimi Kur'an âyetlerini çeşitli zorlamalarla bilimsel bir yoruma tâbi tutmak istemesi ve gereksiz birçok unsuru tefsire dâhil etmesi nedeniyle çeşitli araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir.

3. Bilimsel Tefsir Örnekleri

a. Yaratılış

Enbiya 30 ayeti bağlamında evrenin yaratılması konusu ele alınır ve ayetteki ifadenin modern bilimsel gelişmelerle ne derece uyumlu olduğu uzun uzun izah edilir.

b. Fiziki Âlem

Maide 5/17 ayeti bağlamında, evrenin büyüklüğü ve uzaydaki cisimlerin çokluğu karşısında dünyanın ne kadar ufak kaldığı yolundaki bilgilerin birbirine uygun olduğunu, bu ayetin bize yaşadığımız dünyanın varlık aleminin kalanına nisbetle ne derece ehemmiyetsiz olduğunu –tıpkı modern bilimin ortaya koyduğu gibi- ifade ettiği söylenir.[32]

32 Câdû, s. 63-64.

Nur ayeti geçmişte olduğu gibi sadece temsili anlamda değil kainatın olağanüstülükleri ile de bağlantılandırılarak, Allah'ın maddedeki nuru modern bilimsel bilgilere atıfla izah edilir.[33]

c. İspiritizma

Avrupa ve Amerika'da 19. yüzyılda ve yirminci asrın ilk yarısında ruhçuluk akımının yaygın olduğu, ruhiyat meraklıların çeşitli yayınlarla bu sahada kalem oynattıkları ve çeşitli derneklerde bir araya gelerek ruh çağırma seansları vb. tertip ederek ilgilerini uygulamalı olarak da sürdürdükleri bilinmektedir. Ruhî âleme, fizikötesi varlıklara olan ilginin oluşumunun on dokuzuncu asırda yaygınlaşan pozitivist akımlara karşı bir aksülamel olması düşünülebilir. İslam dünyasında da aynı dönemlerde ruhiyat konularının ilgi çektiği, konunun edebiyatta işlendiğini (rüyalar, psikanaliz içerikli romanlar vb.) ve batıda olduğu gibi İslam dünyasında da bazı dernekler vasıtasıyla ruh çağırma seanslarının tertip edildiği, konuyla ilgili konferansların ilgi ile takip edildiği görülür. Cevherî'nin hayatından söz ederken ispiritizma meselesi ile yakından ilgilendiğini, bu konuda eserleri olduğu gibi bazı ruhiyat derneklerinde faaliyette bulunduğundan söz etmiştik. Konuyla bu derece ilgili olan Cevherî'nin tefsirinde bu konulara temas etmemesi düşünülemez. Diğer birçok konuda olduğu gibi burada da ispiritizma biliminin temellerini batılılar değil müslümanlar tarafından kurulduğu görüşü savunulur. Cevherî'nin bu görüşüne dayanak olarak gösterdiği ayet Bakara 2/67-72 ayetlerinde öldürülen bir adamın kendisini öldüreni söylemesi için kendisine kesilen sığırın bir parçası ile vurulması emredilmektedir.[34] Cevherî Rahman 15 ayetini de ruh çağırma seanslarındaki bazı bilgilerle ilişkilendirerek izah etmeye gayret etmektedir.[35]

d. Tıp

el-Bakar 2/61 ayeti çerçevesinde ayetin ihtiva ettiği tıbbî faydaları üzerinde uzun uzadıya durulur.

e. Kimya

Âl-i İmrân sûresinin başındaki hurufu mukattaadan söz ederken konuyu kimyadan alınan örnekler çerçevesinde takdim etmektedir.

33 Câdû, s. 64-72.

34 *el-Cevâhir*, I, 71-77.

35 *el-Cevâhir*, XXIV, 17.

Sonuç

Jansen muhtemelen modern dönemde batılı bilimleri eserinde kullanan ilk müslümana müellif olarak gösterdiği el-İskenderânî'nin *Keşfü'l-esrâri'n-nûrâniyye* ve *Tibyânü'l-esrâri'r-Rabbâniyye* adlı eserleri bağlamında şu tespiti yapar: "Bu iki eserde de ilk ve orta öğretim düzeyinde tabiat bilgisi olarak gösterilecek konular, sürekli amaca uygun görünen Kur'an ayetleriyle birlikte yüzeysel bir şekilde açıklanır.[36] İskenderânî hakkında söylenenler Cevherî hakkında da aynen geçerlidir. Dönemin diğer birçok müslüman entelektüelinde olduğu gibi Cevherî'de de modern bilim hakkında bunun dayandığı felsefeye ve birincil kaynaklara dayalı bir bilgi düzeyi değil, daha ziyade popüler seviyede bir aşinalık söz konusudur.

Bununla birlikte İslam dünyasının 19. asrın sonu ve yirminci asrın başındaki durumu dikkate alındığında Cevherî'nin psikolojisini ve kendisini böyle bir yola gitmeye sev eden sebepleri anlamak mümkündür.

36 Jansen, J. J. G., *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, trc. Halilurrahman Açar, Ankara, 1993, 79.